
XIV МЛАД НАУЧЕН ФОРУМ ЗА МУЗИКА И ТАНЦ

I панел:
ПРЕПОДАВАТЕЛИ И ПОСТДОКТОРАНТИ

3

ЗА ПЪРВИТЕ БЪЛГАРСКИ УЧЕБНИЦИ ПО МУЗИКА И СБОРНИЦИ С ДЕТСКИ И УЧИЛИЩНИ ПЕСНИ

РОСИЦА ДРАГАНОВА¹

ON THE FIRST BULGARIAN MUSIC TEXTBOOKS AND
COLLECTIONS WITH CHILDREN'S AND SCHOOL SONGS

ROSSITSA DRAGANOVA²

Резюме: Текстът е посветен на проблемите на музикалнопедагогическата практика в българското училище в периода непосредствено след Освобождението. Представени са първите български учебници по музика и сборници с детски и

¹ **Росица Драганова**, д-р, доцент в Институт за изследване на изкуствата – БАН (e-mail: r_draganova@abv.bg)

² **Rossitsa Draganova**, Ph.D., Associate Professor at Institute of Art Studies – BAS (e-mail: r_draganova@abv.bg)

училищни песни, които функционират в условията на интензивно развиващите се по това време българско образование и музикална култура. Коментирани са и въпроси, свързани с подготовката на учителите и репертоара на българското училище, както и с качествата и особеностите на сборниците с детски и училищни песни, ползвани в образователната практика в самия край на XIX в.

Ключови думи: музикално образование, учебник по музика, детски и училищни песни.

Abstract: The text is devoted to the musical-pedagogical practice in the Bulgarian school in the period immediately after the Liberation. The first Bulgarian textbooks on music and collections of children's and school songs are presented, used in the conditions of the intensely developing Bulgarian education and musical culture at that time. The report also discusses the problem of teacher training and the repertoire of the Bulgarian school, as well as the qualities and peculiarities of the collections of children's and school songs used in the educational practice at the very end of the 19th century.

Keywords: music education, textbook on music, children's and school songs.

Какви помагала по музика се използват в практиката на българското училище в края на XIX век? Какви са първите учебници и сборници с детски и училищни песни, издадени непосредствено след Освобождението и как функционират те в условията на интензивно развиващите се по това време българско образование и музикална култура?

Всъщност първото издание с функции на учебник, за което има данни към момента – „Правила за пение и священи песни с напевите им“ – датира още от 1866. То е от неизвестен автор; отпечатано е в книгопечатницата на А. Манасиян и съдружници в Цариград и най-вероятно се разпространява в подкрепа на идея-

та за Уния с римокатолическата църква [Динев 1956, с. 53-54]. Сред най-ранните образци са и два сборника с училищни песни, публикувани през 80-те години на XIX век: 20 училищни песни. На ноти за народните училища на 1, 2 и 4 гласа. Наредили и издали Анастас А. Стоянов и Рачо М. Рачов. Русе: Хсило-Литография Дробняк [Стоянов и Рачов 1883]; Цифрени нотни упражнения и 30 училищни песни за учениците от народните училища. Наредил К. Ранков. Варна: Книгопродавницата на Божилов&Иванов [Ранков 1884].

Въпросът за това кой е *първият учебник* обаче не може лесно да получи еднозначен отговор. Съществуват някои сведения за ръкопис от Янко Мустаков (до 1881), който той „възнамерявал да изпрати за печат във Виена. След ранната му смърт този учебник попаднал у Георги Байданов, който го публикувал като свой“ [Баларева 1992, бел. под линия на с. 44]. Считаю, че авторката на цитираното изследване не случайно помества двете твърдения именно в бележка под линия, доколкото техен основен източник са късни спомени на член на семейството [Мустаков 1941], без да се откриват конкретни данни или описания на самия ръкопис. Агапия Баларева въвежда и по-ранен източник от 1929, в който откриваме следното по-премерено твърдение: „Подир смъртта на Мустаков, г. Байданов използвал всичките му трудове по нотното пение. Съвършенството си в тази специалност Байданов дължал, според показанията на съвременници, на Ян. С. Мустаков“ [Ганчев 1929, с. 126]. В някои нови публикации темата отново излиза на дневен ред. Така например в своя онлайн публикация Ралица Димитрова цитира буквално бележката на Агапия Баларева, но без източниците ѝ и като част от основния текст, с което променя контекста и написаното губи своите основания [Димитрова 2013]. А в книга за Янко Мустаков авторката определя „сър замах“ ръкописа като първия български учебник по музика и посвещава много редове на предполагаемото плагиатство на Георги Байданов [Ганчева, 2018]. Въпреки приведените библиографски и архивни данни обаче твърденията ѝ остават недоказани, изданието има публицистичен, а не документален характер, и въпросът за ръкописа на Мустаков отново остава открит.

В „Енциклопедия на българската музикална култура“ Лиляна

Витанова посочва като пръв учебник, използван в общообразователното училище, „Ръководство за преподаване на нотно пеене“ от Атанас П. Колев и дава като година на отпечатването му 1883 [Витанова 1967, с. 129]. След това обаче, в монографията „Музикалното възпитание в българското училище“ същото ръководство е датирано от 1893 [Витанова и Гайтанджиев 1975, с. 66]. Моя справка във фондовете на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ потвърждава по-късната година, а най-ранното заглавие на същия автор, съхранявано там, датира от 1889: Учебник по нотното пеене. За II-й, III-й класове и по горни. Част I-ва с кратък музикален словарь към първата част. Варна: Печатницата на Л. Нитче [Колев 1889].

Друго печатно издание, определяно и като първия учебник по музика, издаден на български език след 1878, е „Учебник по пеенето с теория и практика за употребление в средните и началните училища в Българско, ч. I „ от Йосиф Каломати. Идеята на автора е за произведение в три части (тома), но от тях реално е публикувана само част I, която на свой ред съдържа три дяла: „Теория“, „Упражнения“ и „Сбирка от български песни“ [Каломати 1884]. Според изследователя на учебника Стефан Хърков, интересна подробност е, че част I има две паралелни издания от 1884, макар това да не е специално отбелязано на страниците му. Едното е отпечатано в Прага в печатницата на Алоис Р. Лаурман, а второто в Сливен – тогава все още в границите на Източна Румелия, в печатницата на в. „Българско знаме“ [Хърков 2018, с. 301-302]. Направеното в заглавието уточнение „за употребление в средните и началните училища“ визира учебните заведения в Източна Румелия, а „в Българско“ може да се приеме за косвено сведение, че изданието е разпространявано и на територията на Княжество България и Одринска Тракия. Запазени са обаче много малко екземпляри – един от тях се пази в архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, но не се заема, а друг се намира в библиотека „Зора“ в Сливен, – което говори за ограничен тираж и по-скоро локално значение.

Вероятно подобно влияние има и следното литографско издание на Атанас Ив. Паунов от 1887, съхранявано в Националната библиотека без да се заема, което на свой ред е определяно в литературата като „първия системен учебник по музика за прогимна-

зиите“ [Петров, 1959, с. 255]: Учебник по нотното пение за II и III клас. Нареден според програмата на Първия учителски събор през 1885, с всичките практически упражнения и песни, нужни за това. Русе: издава авторът [Паунов 1887].

Така достигаме до водещите заглавия от 90-те години, които се разпространяват вече на територията на цялата страна (след Съединението), преиздавани са многократно и оказват съществено въздействие върху еволюцията на музикалнообразователните идеи на границата на двете столетия. Това са преди всичко учебниците на Георги Байданов и Карел Махан за различни образователни степени и класове, сред които ще открия следните заглавия:

– Кратък учебник по музиката за долните класове на гимназиите и горен курс на основните училища. Част 1-2. *Пето издание*. Пловдив: Печатница „Единство“ [Байданов 1897];

– Кратък учебник по пеене за средните мъжки и девически училища. Клас I. *Второ преработено издание*. Пловдив: Книж. Н. П. Краварев [Махан 1898];

– Кратък учебник по пеене за средните мъжки и девически училища. Клас II. *Второ преработено издание*. Търново: Книж. Е. П. Христов [Махан 1902].

Най-ранният вариант на Байдановия учебник датира от 1890 г. Започва с девиза „С музиката към сърцето, а със сърцето към отечеството“ и е посветен на Янко Мустаков „в знак на искрена признателност“. Значението му е безспорно, но формално се появява по-късно от съчиненията на Йосиф Каломати от 1884, на Атанас Ив. Паунов от 1887 г. и на Атанас П. Колев от 1889 г. Най-ранният вариант на Махан е отпечатан през 1895/96.

Кои от изброените издания обаче са одобрени от Министерството на народното просвещение? Според официално публикувания през 1900 „Списък на учебниците, които се допускат за употреба в училищата в България (раздел XV „Пение и музика“)“, това са именно пособията на Байданов и Махан, две ръководства по нотно пеене от Рачо М. Рачов и един сборник с практически упражнения от Константин Тарасевич [Списък 1900]. Интересно е, че са посочени цените им, които се движат между 0.80 и 2.50 лв. Издатели много често се оказват самите автори. Това е така и при

Байданов, и при Рачов, който впрочем издава и помагалото на Тарасеевич. Учебниците на Махан са издадени от братя Кравареви и Никола П. Краварев. Седем от заглавията са публикувани в Пловдив, едно в Русе и три – във Варна, като това е свързано по-скоро с разположението на печатните бази, отколкото с местата, където работят основните представители на българската музикалнопедагогическа мисъл.

Един най-общ преглед разкрива, че много често изданията от края на века заимстват идеи от различни източници. Поради липсата на предварително натрупване на представите, логично е, че първите автори се насочват към превод и компилиране на достъпните им материали, които само в най-добрите примери се превръщат в завършена система от музикалнообразователни възгледи, апробирани в личната им учителска практика. Дори Карел Махан посочва в ранния си учебник от 1895/96, че материалите не са негово собствено дело, а са написани „по д-р J. Plew“ [Витанова и Гайтанджиев 1975, с. 66]!

Много внимателен във формулировките си е и Георги Байданов. Ето какво отбелязва той в предговора към първото издание на „Кратък учебник по музиката“ от 1890, публикуван заедно с други текстове (предисловия и откъси от рецензии) в началото на петото издание от 1897: „Благодарение на обстоятелството, че имах на разположение съчиненията на някои от най-видните и модерни писатели по музиката и възползуван от многогодишната си практика по тази част, аз се постарах да доставя в учебника си в кратки и общи черти всичко, от което ученикът може да има нужда и всичките точки, върху които трябва да се упражнява: теория, солфежи, диктовки, песни с думи и пр.“ [Байданов 1897, с. IV]. Общо трите части на учебника са включени под номера 488, 489 и 490 в списъка на одобрените пособия от 1900, а фактът, че претърпява толкова много последователни издания, говори и сам по себе си за значителното му разпространение и важното му значение за разгръщането на музикалнообразователната практика в България в края на XIX век.

При написването му българският музикален педагог действително съчетава идеи от най-новите съчинения в областта на те-

орията, солфежа и музикалното образование, появили се съвсем наскоро, през втората половина на века. В бележка под линия са изброени следните източници: „Мармонтеля, Batiste, Ломакина, Зайцева, Галлера, Кашкина, Адолфа Бернарда Маркса, Казберюка, Рубеца и Claude Augé“. Количество на използваните издания и интегрирани подходи, както и фактът, че те произхождат от различни, действащи, утвърдени за времето си музикалнопедагогически школи, са наистина впечатляващи.

Но какви са отзивите за учебника на Байданов и как се оценява нивото му на информираност в областта на музикалната теория и образование от неговите съвременници? Като цяло мненията са положителни, а това че в работата си той се опира на много и то най-нови източници се приема като утвърдена за времето си практика. Така Алексей Шулговски посочва следното в отзив, който авторът препечатва в началото на петото си издание от 1897 г.: „Имам на ръка 10 – 15 учебника на разни езици, но по добрия избор и методическо разпределение и изложение на материала, намирам Вашия за най-добър. Изпратил съм ласкава рецензия в Министерството и между другото дадох мнение учебникът Ви да бъде въведен във всичките училища в България“ [Байданов 1897, с. XIV].

Учебникът на Байданов получава висока оценка и в малка дискусия по проблемите на музикалната практика, състояла се на страниците на сп. „Учител“ през учебните 1895/96, 1896/97 и 1897/98 учебна година.

Тя е провокирана от методически бележки за преподаването на музика във второ отделение и песента „Училище“ по текст на Иван Вазов („Детенце хубаво, пиленце любаво“) [Пушкаров 1895-96]. Песента, която авторът на бележките Ив. Пушкаров ползва като пример най-вероятно е взета от сборника на Стоян Бешков „24 песни за I-о и II-о отделения“ [Бешков 1891, с. 19], макар че това не е изрично посочено. В текста се критикува качеството на преподаване и се поставя въпроса за предварителната подготовка на учителя за учебния час по пеене, особено в първоначалните селски училища, където предметът системно се negliжира.

Вторият материал от дискусията, подписан с псевдонима С. Любомиров, също коментира незадоволителното състояние на

практиката, която анонимният автор обяснява както с пренебрегането на значението и спецификата на предмета, така и с недостатъчната подготовка за часа по пеене. Описаната картина се ползва отново от мрачните тонове, характерни и за коментарите на Пушкиров: „учениците – радостни, подскачат, пляскаат, стискат си ръцете, смеят се, – готови да пеят весели песни – „Господине учителю, сега имаме Пение! Кажете ни някоя хубава песен!” се молят децата. А учителят, начумерен, като че ли кой знае каква тежка работа ще изпълнява, им казва: „Деца, пейте самички, за да ви видя, как ще пеете” или друга някоя причина представи, па току си излезе от клас (...) Така децата, оставени самички, макар и недоволни почват да пеят (...) Всичките деца се надуват, крещат. Цялото отделение пламнало в дисонанс – цял кошер пчели и нищо повече” [Любомиров 1896-97, с. 129-130]. Авторът продължава с обстоятелни разсъждения за „пропуснатите ползи” и дори цитира девиза „Крещането не е пение”, който всъщност представлява превод на надслова на известния учебник на Мармонтел „La première année de Musique” от 1886 – „Chanter n'est pas crier”.

Така логично се стига и до въпроса за учебните помагала и репертоара на основното училище, до нуждата от „добре нотирани песни, с които учителят ще запознава децата (...) Нашият учител си служи с излезлите до сега *детски песни на ноти* (курсив на автора, С. Л.). Но едно нещо се случва тука, когато такъв род „детски песни” са съставени от един не добър педагог, музикант и когато те не са минали през критика. Това нещо е че народният учител купува и тях. Такива песни са нотирани от подобен сорт хора, които излизат главно или да добият слава, като автори на „произведения”, или да спечелят някоя и друга пара, та оставят даже и цената им по-скъпа” [Любомиров 1896-97, с. 132].

С. Любомиров специално представя някои от първите издания с детски песни, отпечатани у нас през 1895 г. Ето какво посочва той за сборника на Бешков: „Като първо и толкова необходимо за всеки учител произведение, макар и не критикувано, всеки тогава бързаше, както и да е, да си достави тези песни. Но, за жалост, от критиката, която претърпяха след една година от г. г. Манолов и Байданов, се узна, че между песните на г-н Бешков има и лоши. На-

родният учител и лошите песни е учил и преподавал на децата, щом не е имало кой да го осветли, че тяхното съдържание и мотив, по не са като за деца” [Любомиров 1896-97, с. 132].

По-нататък в своята статия С. Любомиров коментира и сборника „27 песни за забавачницата и отделенията” [Константинов 1895]: „Песни с три диеза и три бемола, интервал септима, каквито са г-н Константиновите, мисля, че и учителят не може да ги пее, а камо ли дете от забавачницата (!?). Пък при това и сам авторът ги хвали в своя предговор, че са педагогично стъкмени (!). Тук мен не ми е целта да критикувам песните на г-н Константинов, а само да посоча факта, че той е един от онези автори у нас, които, за да могат си вземат поне разноските от своите не узрели произведения, диярят различни средства за препоръчването им: или сами се критикуват зад гърба на някой псевдоним, или пък направо, като „през просото”, се хвалят в предговора, без да е претърпял трудеца им критика” [Любомиров 1896-97, с. 132].

Последните редове на С. Любомиров хвърлят любопитна нова светлина върху функционирането на първите български сборници с детски песни, публикувани в края на XIX в. и в известен смисъл обясняват защо много често изданията от периода – включително безспорният по своите качества и авторитет учебник на Байданов – започват с множество отзиви, откъси от вестникарски рецензии и др. Неподготвен в музикално отношение, българският основен учител по това време явно се влияе при избора си на помагала и репертоар от цитирането на авторитети и от написаното в периодичния печат и затова авторите им се застраховат като посочват ползваните от тях източници и като многократно препечатват най-ласкавите положителни мнения за своите произведения.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ (REFERENCES):

А. ИЗВОРИ

- БАЙДАНОВ, Георги, 1897. *Кратък учебник по музиката за долните класове на гимназиите и горен курс на основните училища. Част 1-2*. Пето издание. Пловдив: Печатница „Единство“. [BAYDANOV, Georgi, 1897. *Kratak uchebnik po muzikata za dolnite klasove na*

- gimnaziite i goren kurs na osnovnite uchilishta. Chast 1-2. Peto izdanie. Plovdiv: Pechatnitsa „Edinstvo“.*]
- БЕШКОВ, Стоян, 1891. *24 песни за I-о и II-о отделения. Съставени и приложени на ноти от С. Х. Бешков (учител по музика при Казанлъшкото държавно педагогическо училище).* Варна: Печатница Л. Нитче. [BESHKOV, Stoyan, 1891. 24 pesni za I-o i II-o otdelenia. *Sastaveni i prilozheni na noti ot S. H. Beshkov (uchitel po muzika pri Kazanlashkoto darzhavno pedagogicheskoto uchilishte).* Varna: Pechatnitsa L. Nitche.]
- КАЛОМАТИ, Йосиф П., 1884. *Учебник по пението: С теория и практика за употребление в средните и нач. у-ща в Българско. Част 1.* Сливен: Алойс Р. Лауерман. [KALOMATI, Yosif P., 1884. *Uчебник po penieto: S teoria i praktika za upotreblenie v srednite i nach. u-shta v Bългарsko. Chast 1.* Sliven: Aloys R. Lauerman.)]
- КОЛЕВ, Атанас П., 1889. *Учебник по нотното пеене. За II-й, III-й класове и по горни. Част I-ва с кратък музикален словарь към първата част.* Варна: Печатницата на Л. Нитче. [KOLEV, Atanas P., 1889. *Uчебник po notното peene. Za II-y, III-y klasove i po gorni. Chast I-va s kratak muzikalen slovar kam parvata chast.* Varna: Pechatnitsata na L. Nitche.]
- КОНСТАНТИНОВ, Ив., 1895. *27 песни за забавачницата и отделенията.* Съставил, превели събрал Ив. Константинов, учител при Варненските основни училища. Първо собствено издание. Варна: печатница Л. Нитче. [KONSTANTINOV, Iv., 1895. 27 pesni za zabavachnitsata i otdeleniyata. *Sastavil, preveli sabral Iv. K-v, uchitel pri Varnenskite osnovni uchilishta. Parvo sobstveno izdanie.* Varna: Pechatnitsa L. Nitche.]
- МАХАН, Карел, 1898. *Кратък учебник по пеене за средните мъжки и девически училища. Клас I.* Второ преработено издание. Пловдив: Книж. Н. П. Краварев. [MACHÁŇ, Karel, 1898. *Kratak uчебник po peene za srednite mazhki i devicheski uchilishta. Klas I.* Vtoro preraboteno izdanie. Plovdiv: Knizh. N. P. Kravarev.]
- МАХАН, Карел, 1902. *Кратък учебник по пеене за средните мъжки и девически училища. Клас II.* Второ преработено издание. Търново: Книж. Е. П. Христов. [MACHÁŇ, Karel, 1902. *Kratak uчебник po peene za srednite mazhki i devicheski uchilishta. Klas II.* Vtoro preraboteno izdanie. Tarnovo: Knizh. E. P. Hristov.]
- ПАУНОВ, Атанас Ив., 1887. *Учебник по нотното пение за II и III клас. Нареден според програмата на Първия учителски събор през 1885 г., с всичките практически упражнения и песни, нужни за това.* Русе: Изд. авт. [PAUNOV, Atanas Iv., 1887. *Uчебник po notното penie za II i III klas. Nareden spored programata na Parviy uchitelski sabor prez*

- 1885 g., s vsichkrite prakticheski uprazhnenia i pesni, nuzhni za tova. Ruse: Izd. avt.]
- РАНКОВ, К., 1884. *Цифрени нотни упражнения и 30 училищни песни за учениците от народните училища*. Наредил К. Ранков. Варна: Книгопродавница на Божилов и Иванов. [RANKOV, K., 1884. *Tsifreni notni uprazhnenia i 30 uchilishtni pesni za uchenitsite ot narodnite uchilishta*. Naredil K. Rankov. Varna: Knigoprodavnitsa na Bozhilov i Ivanov.]
- СТОЯНОВ, Атанас А. и Рачо М. РАЧОВ, 1883. *20 училищни песни. На ноти за народните училища на 1, 2 и 4 гласа*. Наредили и издали А. А. Стоянов и Р. М. Рачов. Русе: Хсило-Литогр. Дробняк. [STOYANOV, Atanas A. i Racho M. RACHOV, 1883. *20 uchilishtni pesni. Na noti za narodnite uchilishta na 1, 2 i 4 glasa*. Naredili i izdali A. A. Stoyanov i R. M. Rachov. Ruse: Hsilo-Litogr. Drobnyak.]

Б. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАЛАРЕВА, Агапия, 1992. *Хоровото дело в България от средата на XIX в. до 1944 г.* София: Издателство на БАН. [BALAREVA, Agariya, 1992. *Horovoto delo v Bulgaria ot sredata na XIX v. do 1944 g.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- ВИТАНОВА, Лиляна и Генчо ГАЙТАНДЖИЕВ, 1975. *Музикалното възпитание в българското училище*. София: Наука и изкуство. [VITANOVA, Lilyana i Gencho GAYTANDZHIEV, 1975. *Muzikalното vazpitanie v balgarskoto uchilishte*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- ВИТАНОВА, Лиляна, 1967. Музикалнообразователно дело. В: *Енциклопедия на българската музикална култура*. София: Издателство на БАН, с. 128-131. [VITANOVA, Lilyana, 1967. *Muzikalnoobrazovatelno delo*. V: *Entsiklopedia na balgarskata muzikalna kultura*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 128-131.]
- ГАНЧЕВ, Стефан, 1996. *Свищов (Принос за историята му)*. Фототипно изд. Свищов: МФ „Алеко Константинов“. [GANCHEV, Stefan, 1996. *Svishtov (Prinos za istoriyata mu)*. Fototipno izd. Svishtov: MF „Aleko Konstantinov“.]
- ГАНЧЕВА, Маргарита П., 2018. *Будителят Янко Стойнов Мустаков: 1842-1881 г.* София: Аси принт. ISBN 978-619-7201-10-9. [GAN-CHEVA, Margarita P., 2018. *Buditelyat Yanko Stoynov Mustakov: 1842-1881 g.* Sofia: Asi print. ISBN 978-619-7201-10-9]
- ДИМИТРОВА, Ралица, 2013. Фрагменти от музикалния живот на Свищов от втората половина на XIX век. *Алманах на НМА „Проф.*

- Панчо Владигеров“ [онлайн], год. 5 (2013). [прегледан на 9 юни 2019]. Достъпен на: <https://almanac.nma.bg/фрагменти-из-музикалния-живот-свищов/> [DIMITROVA, Ralitsa, 2013. Fragmenti ot muzikalnia zhivot na Svishtov ot vtorata polovina na XIX vek. *Almanah na NMA „Prof. Pancho Vladigerov“* [online], god. 5 (2013). [pregledan na 9 yuni 2019]. Available on: <https://almanac.nma.bg/fragmenti-iz-muzikalnia-zhivot-svishtov/>]
- ДИНЕВ, Петър, 1956. Учебник по нотно пеене от 1866 г. *Българска музика*. бр. 2, с. 53-54. [DINEV, Petar, 1956. Uchebnik po notno peene ot 1866 g. *Balgarska muzika*. br. 2, s. 53-54.]
- ЛЮБОМИРОВ, С., 1896-97. Пението в нашите училища. *Учител*. год. IV, с. 126-135. [LYUBOMIROV, S., 1896-97. Penieto v nashite uchilishta. *Uchitel*. god. IV, s. 126-135.]
- МУСТАКОВ, Никола, 1941. Янко Мустаков. *Свищов*. год. I, с. 11-16. [MUSTAKOV, Nikola, 1941. Yanko Mustakov. *Svishtov*. god. I, br. 11-16.]
- ПЕТРОВ, Стоян, 1959. *Очерци по история на българската музикална култура*. Том 1. София: ДИ „Наука и изкуство“. [PETROV, Stoyan, 1959. *Ochertsi po istoria na balgarskata muzikalna kultura*. Tom 1. Sofia: DI „Nauka i izkustvo“.]
- ПУШКАРОВ, Ив., 1895-96. Методическа единица: песничката „Училище“. Бележки към урока. *Учител*. год. III (I), с. 58-61. [PUSHKAROV, Iv., 1895-96. Metodicheska edinitsa: pesnichkata „Uchilishte“. Belezhki kam uroka. *Uchitel*. god. III(I), s. 58-61.]
- Списък на учебниците, които се допускат за употреба в училищата в България (раздел XV „Пение и музика“), 1900. *Училищен преглед*. год. V(VII и VIII), с. 255-256. [SPISAK na uchebnitsite, koito se dopuskat za upotreba v uchilishtata v Bulgaria (razdel XV „Penie i muzika“). *Uchilishten pregled*. god. V(VII и VIII), s. 255-256.]
- ХЪРКОВ, Стефан, 2018. Началото на българското музикалносценично изкуство за деца и младежи в 1883 г. В: *Юбилеен сборник „100 години от началото на българското оперетно изкуство (1914 – 2014)“*. София: СБК, секция „Музиколози“, с. 301-302. [HARKOV, Stefan, 2018. Nachaloto na balgarskoto muzikalnostsenichno izkustvo za detsa i mladezhi v 1883 g. V: *Yubileen sbornik „100 godini ot nachaloto na balgarskoto operetno izkustvo (1914 – 2014)“*. Sofia: UBC, seksia „Muzikoloji“, s. 301-302.]